

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
ZAGREB, VELJAČA 1962. GODIŠTE IX

PORUKA O UDESU RIJEČI

Dalibor Brozović

Malo je šta tako osjetljivo na jezičku modu kao rječnik jelovnika i ugostiteljstva. Na stranu sad što čovjek mora i prečesto u svojoj vlastitoj zemlji znati tuđe jezike (naravno, najbolje još njemački) želi li se snaći u jelovniku kakva boljeg restorana (ukoliko kao domaći gost u turističkoj sezoni uopće uspije i doći do jelovnika). To je sve posebna, bolna i uvredljiva tema. Ali ima i domaće jezičke mode na našim jelovnicima i u rječniku naših konobara.

U cijelom svom djetinjstvu i mladosti u Bosni nisam nikad saznao što je to *šargarepa*, a riječ *pasulj* čuo sam doduše, ali kao riječ što se govori u drugim krajevima, ne kao domaću riječ. Činilo se da slavenske i srpsko-hrvatske riječi *mrkva* i *grah* nemaju u Bosni konkurencije. Ali kad se danas nađem u svom rodnom Sarajevu, ili u kojem drugom bosanskom gradu svoga djetinjstva, nalazim u restoranima odreda šargarepe i pasulje. Valjda se konobarima i poslovođama čini da mrkva i grah bosanske raje nisu dovoljno otmjeni za goste njihova restorana ili hotela i da ih treba nekako prekrstiti. Još *pasulj* i ne smeta toliko — to je naša stara posuđenica, već je toliko ponašena da se i ne osjeća više kao prava tuđica i za velik dio srpskohrvatskog jezičkog područja to je prava i narodna i književna riječ. Mislim, naravno, da je *grah* ipak bolji naziv, da mu treba dati prvenstvo, ali *pasulj* se ne može odbaciti, to nije provincijalizam poput zagrebačkog *bažula* ili dalmatinskog *fažola*. Ali za *šargarepu* sam uvjeren da u književni jezik ne pripada, da je i oni, koji je u svom razgovornom jeziku ili u svom dijalektu upotrebljavaju, osjećaju ipak bar u stanovitoj mjeri kao provincijalizam, makar iz komoditeta i bili prema njoj tolerantni čak i za upotrebu u knji-

ževnom jeziku. Što će nam ta hibridna mađarska složenica (doslovno: *žuta repa*, mađ. pridjev i slav. imenica)? Mislim da *šargarepa* u odnosu na *mrkvu* ne bi smjela imati više prava u književnom jeziku nego *fažol* ili *bažul* u odnosu na *grah* (pa i *pasulj*). Ukoliko pak tko ipak smatra da *šargarepa* ima prava da uđe u književni rječnik, u srpskohrvatski leksički standard, onda u tom rječniku (uz *mrkvu* kao općesrpskohrvatsku riječ) može zauzeti samo položaj onih dubletnih riječi koje su ograničene samo na jednu od dviju književnosti što se služe srpskohrvatskim jezikom. Iz toga proizlazi da bi širenje *šargarepe* na račun *mrkve* značilo zapravo potiskivanje bolje riječi, sve da se *šargarepi* i prizna mjesto u leksičkom standardu. Nije mi jasno zašto naši ugostitelji ne bi kao modu uveli širenje boljih riječi — jezička moda ne mora naime biti automatski negativna. Samo, ljubitelji našeg jezika ratuju s kuharima i konobarima već stotinu godina — i ništa. Ima za takve poslove u Bosni jedna zgodna uzrečica: *bacati grah o zid* (baš grah, ne pasulj). Nije se još dogodilo da koje zrno ostane na zidu.

Zao se udes naših riječi ne iscrpljuje zamjenjivanjem boljih riječi slabijima. Tu ipak ostaje riječ kao pojam, samo što umjesto bolje odjeće dobiva lošiju. Ali događa se gdjekad da koja naša riječ nestane i kao pojam pošto izgubi svoju rječničku odjeću. A onda se u jednoj odjeći moraju gurati dva pojma, bez obzira što je ta odjeća tijesna za dvojicu i što ih više na žalost i ne razaznajemo jasno u toj zajedničkoj odjeći. U jednom takvu slučaju, koji je upravo sada u modi, predvode i opet naši ugostitelji konobarske struke.

Još prije nekoliko godina na ijekavskom su području (bez obzira na republike i nacije) gosti *naručivali* jela, a konobari donosili ono što je *naručeno*. Danas sve češće slušam: »Što gospodin želi *poručiti*? Je li gospodin *poručio*?« Iako znam da ekavci govore poručiti u značenju naručiti (ali ni ti glagol *naručiti* nije nepoznat na ekavskom području!), iako svaki čas čujem u restoranima i hotelima takve rečenice, ipak se uvijek iznova lecnem i djelić sekunde zamislim: »Što poručiti? komu poručiti? zašto poručiti?« A onda tek shvatim: »Aha, to je *poručiti* umjesto *naručiti*, treba nešto naručiti od onoga što nudi jelovnik!«

Konobarska moda zaražava i goste. Sve češće čujem od znanaca: »Jesi li poručio tu i tu knjigu?«, »Poručio sam to i to iz inozemstva«. Pitam li ih pak: »Jesi li naručio ili poručio?«, odmah se isprave, odmah su spremni priznati da su »pogriješili«, odmah se čak čude »kako im se to moglo dogoditi«. Iz razgovora vidim da kad misle o značenju riječi, čini im se nemoguće da zamijene *poručiti* (=poslati poruku) i *naručiti* (=izdati narudžbu). Ali u praksi ipak sve češće zamjenjuju te riječi, odnosno, bolje rečeno, zaboravljaju jednu od njih, a drugu opterećuju i značenjem kojega ona ni po njihovu vlastitom *s v j e s n o m* jezičkom osjećaju nema. Svatko dakle zna odgovoriti na pitanje što znači *poručiti*, a što *naručiti*, i to nije

kakvo školsko znanje, naučeno, nego se radi o stvarnoj jezičkoj svijesti, a ipak se u samom govornom procesu razlikovanje u mnogih pojedinaca pomalo gubi. Možda se radi o jezičkoj svijesti i jezičkoj podsvijesti? U svakom slučaju nesigurnost već postoji u mnogih ijekavaca (s druge strane, koliko sam mogao sâm provjeriti, i mnogi ekavci, i kad u praksi isključivo upotrebljavaju *poručiti* za oba značenja, ipak još z n a j u za razliku između o s n o v n i h značenja glagolâ *poručiti* i *naručiti*). Tko zna, možda koja od budućih generacija ijekavaca neće više n i t i razlike između glagolâ *poručiti* i *naručiti*, a ne samo da je neće p r o v o d i t i u praksi.

Može se ozbiljno postaviti pitanje ima li smisla insistirati na čuvanju takvih razlika? Iz situacije, iz konteksta, uvijek je (ili gotovo uvijek) jasno u kojem je značenju upotrijebljena riječ *poručiti*. Može se postaviti i pitanje nije li takvo insistiranje zapravo umjetno sprečavanje jezičkog razvoja, i nije li pravo bogatstvo jezika zapravo samo u pojmovima kojima se u danom jeziku praktički operira, a ne u leksičkom razlikovanju već postojećih pojmova — oni se naime mogu u govornoj i uopće jezičkoj praksi razlikovati i drugim sredstvima, npr. već spomenutim kontekstom kao i drugim »vrednotama govornog jezika«. Takva sam pitanja već čuo u raznim svojim diskusijama o leksičkom paru *poručiti* — *naručiti*.

Mislim da se na sva ta pitanja može odgovoriti bez kolebanja negativno.

Ima mnogo slučajeva da ekavci normalno upotrebljavaju jednu riječ koja pokriva dva pojma za koja ijekavci normalno upotrebljavaju posebne riječi: *predstava* = kazališna predstava i *predstava* = predodžba, *okus* = okus i *okus* = ukus, itd. — ima čak i jedna gramatičko-semantička kategorija koju ekavci u praksi obično ne izražavaju: razlikovanje neodređenih zamjeničko-priloških korelativnih parova (t)ko-ne(t)ko, što-nešto, koji-neki, gdje-negdje, kada-nekada i sl. (npr. »pogledaj stoji li tko pred vratima« = neizvjesna i egzistencija i identitet, i »pogledaj, netko stoji pred vratima« = izvjesna egzistencija, ali neizvjestan identitet). Ali ima, iako rjeđe, i obratnih slučajeva — u ekavskih se pisaca udomaćilo npr. razlikovanje *jezični* (npr. jezična kost) i *jezički* (npr. jezička pravilnost). Pa iako je gotovo nemoguće iskonstruirati situaciju u kojoj ne bi iz konteksta bilo jasno misli li ijekavac, govoreći ili pišući *jezični*, stvarno na ekavski *jezični*, ili baš na ekavski *jezički*, ipak mislim da je takvo razlikovanje korisno (sâm ga svjesno provodim, iako sam se na nj morao tek priviknuti).

Od niza argumenata koji se mogu navesti u korist takvih razlikovanja, u načelu, navest ću tri koja mi se čine najjednostavnija i širem općinstvu najpristupačnija.

1. Iako je jasno da leksičko razlikovanje pojmova nije apsolutan uvjet za njihovo stvarno razlikovanje (usporedba bilo kojih dvaju rječnika dokazuje da što ljudi u jednom jeziku rječnički razlikuju, u drugome izražavaju jednom riječi, a ipak se svatko na svom jeziku dobro sporazumijeva), ipak

rječničko razlikovanje učvršćuje stvarno razlikovanje, pomaže razgraničavanje pojmova u svijesti. To nitko ne može nijekati.

2. Riječi nisu izolirane same za se, one se tvorbeno-semantički vežu u nizove. Na primjer, u Hrvatskoj starije generacije upotrebljavaju djelomično još i danas riječ *značaj* u značenju *karakter*. Za mlađe generacije ta je riječ i u Hrvatskoj danas uglavnom već gotovo mrtva, odnosno, ako se i upotrebljava, znači *značenje*, *važnost*, upotrebljava se dakle u onom značenju koje je već otprije uobičajeno u srpskoj književnosti. Ali riječ *značaj*—*karakter* živi i danas u nešto zastarjelom atributu *čelik-značaj*, koji mlađe generacije razumijevaju samo kao gotov okamenjen sklop, a osim toga značenje *karakter* živi i u izvedenici *značajka*=*karakteristika*. Ta je izvedenica u posljednje doba u stanovitoj ekspanziji, udomaćuje se i u ekavskim krajevima — najvjerojatnije zato što je nekadašnji njezin potpuni sinonim *karakteristika* u toku rata i u poratno doba doživio semantičko suživanje i konkretizaciju sa značenjem »dokumenta u kojem su dane karakteristike nekog čovjeka«, tako da je *značajci* otvoren put za širenje. U svakom slučaju, izričaj *čelik-značaj* i izvedenica *značajka* danas su u našem rječniku izolirani zato što je riječ *značaj*=*karakter* praktički prestala živjeti (zapravo ni izričaj *čelik-značaj* nije više živ kao dio normalne jezičke strukture, one koja služi saopćavanju i sporazumijevanju, nego samo kao dio stilističke strukture).¹ To je samo po sebi šteta jer su semantički nizovi korisni u jeziku, ali ipak je bolje da se i prekine jedan niz nego da u istom jeziku ista riječ na jednom području znači jedno, na drugom drugo. Dalji razvitak bit će vjerojatno da će riječ *značaj* preuzeti na sebe u cijelosti značenje *značenje*=*važnost*, a riječi *značenje* ostat će samo značenje u kojem se u ovoj mojoj rečenici upotrebljava.

U slučaju para *naručiti*-*poručiti* situacija je potpuno drukčija. I tu se doduše radi o primjeru da ista riječ, *poručiti*, znači na dva područja istog jezika dvije razne radnje. Ali proces koji je u toku i koji treba da ukloni to dvojstvo krenuo je obratnim putem, nećemo dobiti par kao *značaj* (=važnost): *značenje* (uz već izvršeno gubljenje *značaja*=*karaktera*, za koji ostaje tudica), nego samo jednu riječ, *poručiti*, za značenja *poručiti* i *naručiti*. Uklanjanjem jedne nezgode, tj. raznoznačnosti iste riječi na dva područja istog jezika,² upadamo u drugu nezgodu, tj. da jedna riječ počinje služiti

¹ Stilistička struktura služi za *izražavanje*. Prijelaz iz normalne strukture u stilističku znači često prvi korak prema izumiranju (npr. tzv. »pjesničke riječi«, koje su velikim dijelom arhaizmi). Naravno, dijelom stilističke strukture ne moraju biti samo riječi — svaki dio normalne strukture može prijeći u stilističku, npr. pojedini oblici, sintaktički sklopovi, čak i glasovi. Tipičan je primjer u našem jeziku imperfekt, on više uopće ne predstavlja dio normalne strukture, nego samo stilističke, i trebalo bi ga zapravo odijeljeno tretirati u gramatikama.

² Raznoznačnost iste riječi na dva područja istog jezika smatram stvarnom nezgodom za bilo koji jezik. S druge strane mislim da takvu nezgodu ne čine dvije riječi za isto značenje na dva područja istog jezika. O tome pri koncu članka.

za dvije funkcije. Osim toga, i u tom se slučaju semantički niz prekida: riječ *poručiti* u značenju *naručiti* prodire kod ijekavaca, ali izvedenica *porudžbina*, koja joj odgovara, nema praktički nikakva uspjeha, *narudžba* se čvrsto drži. Prema ekavskoj situaciji *poručiti I: poruka* i *poručiti II: porudžbina* imali smo u ijekavaca donedavna samo *poručiti: poruka* i *naručiti: narudžba*, pa ako riječ *poručiti* stvarno potpuno zamijeni riječ *naručiti*, ostatak će *narudžba* izvan semantičkog niza. To bi dakle bila već druga nezgoda — samo prekidanje semantičkog niza ne bi možda bilo dovoljnim razlogom za suprotstavljanje jezičkoj modi, koja je glagol *naručiti* osudila na smrt, ali uz prvu nepriliku, tj. utapanje dviju riječi u jednoj, prekidanje semantičkog niza dobiva na težini kao dodatni argument.

3. Istina jest da kontekst redovno pomaže kako bismo bez osobitih poteškoća odmah shvatili znači li *poručiti* zapravo »*naručiti*«, ili baš *poručiti*«, znači li *udes* zapravo »*prometnu nesreću*« ili baš »*udes, sudbinu*«. Ali ne pomaže ipak u v i j e k. Jednom mi je dopao ruku neki filmski časopis u kojem nađoh članak pod naslovom »Udes holivudskog junaka«. Radilo se o poznatom mladom glumcu Jamesu Deanu, idolu američkih i evropskih tinedžera, koji je poginuo u automobilskoj nesreći izazvanoj besmisleno brzom vožnjom. Cio kratak ali zanimljiv život tog inače, čini se, simpatičnog mladića, kao i njegov tragični konac, nisu mi pružali nikakva povoda da riječ *udes* u naslovu članka shvatim ikako drukčije nego kao što je to uobičajeno, drukčije nego što tu riječ objašnjavaju svi naši najbolji moderni dvojezični rječnici,³ da je dakle razumijem bilo kako drukčije nego kao specifičan sinonim riječi *sudbina*, s prizvukom zla sudbina. Ali jezička moda nameće u posljednje doba značenje »*prometna nesreća, prometna nezgoda*«, novine se sve češće pune naslovima kao *Težak udes na Auto-putu, Avionski udes nad New Yorkom, Deset ljudi poginulo u automobilskom udesu* i sl. (naslovi prepisani iz raznih zagrebačkih novina), a i radio-stanice često upotrebljavaju riječ *udes* u tako vulgariziranom i banalnom značenju. U spomenutom članku o J. Deanu riječ *udes* u naslovu imala je očito to isto značenje — na jednom mjestu u članku govori se naime da se »*udes dogodio*«. Ali nadam se da će još uvijek većina naših ljudi odbiti da se u njihovu materinskom jeziku »*događaju automobilski udesi*«. Za razliku od svih velikih modernih srpskohrvatskih rječnika (a malih nisam niti konsultirao), koji svi značenja *nesreća* uopće i ne bilježe (a kamoli značenja »*prometna nesreća*«), Vuk ima pod natuknicom *udes* samo: (po jugoz. kr.) vide *nesreća*. Mislim da Vuku ta riječ nije bila domaća i da ju je on krivo

³ *Ristić-Kangrga*: Fügung, Geschick, Schicksal, Los, Schickung; *Benešić*: dola, los, prazeznaczenie, fatum; *Deanović*: destino, sorte, fato, odnosno: destin, sort, fortune; *Jurančić*: usoda; *Tolstoj*: rok, sud'ba, udel. Odstupa samo Broz-Ivekovićev Rječnik, koji je uostalom znatno stariji od ostalih — on jednostavno prepisuje Vuka, o kome će se govoriti poslije. Inače, gornji njemački, poljski, talijanski, francuski, slovenski i ruski prijevodi uopće ne dopuštaju značenja *nesreća*.

shvatio, odnosno, bolje rečeno, nedovoljno potpuno razumio, i da ju je zato i nedovoljno objasnio, a pri tome je mislio samo na jedno od značenja riječi *nesreća*. Ali čak i da nije tako, čak da je Vuk zaista smatrao da je *udes* pravi sinonim *nesreći*, to ne bi obvezivalo današnji srpskohrvatski leksički standard, kamo bismo došli kad bismo npr. zahtijevali da se riječ *supruga* upotrebljava u značenju koje je u Vuka jedino (tj. batina, toljaga) (Vuk: tojaga)! A takvih primjera ima u Vuka dosta. Osim toga, sumnjiva je i Vukova oznaka »jugozapadni krajevi«. Mislim da se baš u tim krajevima *udes* upotrebljava isključivo u značenju koje je uobičajeno u suvremenom standardnom (»književnom«) jeziku — ako pak *udes* igdje postoji kao narodna riječ u značenju *nesreća*, onda po mome mišljenju dolaze u obzir baš sjeveroistočni krajevi, ali prije bih vjerovao da se to značenje probilo u naslove naših novina umjetnim putem, tj. da je netko iskoristio Vukovu pogrešku i zbog kratkoće riječi počeo je upotrebljavati u novinskim naslovima, a onda se stvorila moda. Ovaj put dakle nosioci jezičke mode ne bi bili konobari, nego novinari.

* * *

Kao zaključak predložio bih da nastavnici, lektori i svi drugi uznastoje da se naš materinski jezik odupre jezičkoj modi kad ona guši jedne riječi i njihovim značenjem opterećuje druge, koje su već više ili manje opterećene vlastitim funkcijama. U nekim se slučajevima radi o općesrpskohrvatskim procesima (npr. *udes*), u drugima se radi samo o jednoj verziji našeg jezika (npr. poručiti). U tim drugim slučajevima treba biti tolerantan i racionalan. Nikako ne smatram da treba intervenirati u slučajevima kad se u jednoj srpskohrvatskoj verziji za isti pojam upotrebljava jedna riječ, u drugoj druga. U svakom jeziku ima sinonima, a ako se kojim jezikom služi više nacija, mogu pojedini sinonimi biti i polarizirani, i to nije ništa neobično i ne ugrožava niti najmanje ni samog jezika ni njegova jedinstva. Nema razloga da takvi terenski polarizirani sinonimi imadnu manje prava na život nego nepolarizirani, njihov opstanak i razvoj treba prepustiti prirodnom razvitku, koji je najbolji regulator.⁴ Ali ako se u istom jeziku ista riječ upotrebljava s raznim značenjima, a ta su značenja terenski polarizirana, onda je to mnogo neugodnije i nepraktičnije iako ni to ne ugrožava

⁴ Npr. za riječi *promet* i *saobraćaj* javljaju se uglavnom ova tri značenja; I *promet* robe, *promet* deviza i sl.; II cestovni, zračni i vodeni *promet*, odnosno *saobraćaj*; III pristojan ili nepristojan *saobraćaj* sa strankama, ili sl. Mislim da je danas na cijelom području hrvatskosrpskog jezika I značenje vezano samo uz riječ *promet*, III samo uz riječ *saobraćaj*, a samo za II značenje upotrebljavaju se obje riječi usporedno kao sinonimi, ali u Hrvata je ipak češća riječ *promet*, u Srba *saobraćaj*. No još prije pedesetak godina nije bilo tako, za sva su tri značenja jedni upotrebljavali uglavnom samo jednu riječ, drugi drugu. Danas bi se teško našao netko tko bi za I značenje upotrijebio *saobraćaj* ili za III *promet*. Sasvim je očito da je takav razvitak koristio našem jeziku i povećao njegove izražajne mogućnosti, a ipak je to rezultat samo pedesetak godina prirodnog razvoja, bez ikakve intervencije.

ozbiljno jezičkog jedinstva. Jezik pomalo i sam uklanja takve slučajeve, ali u takvim bi se primjerima ipak moglo i svjesno intervenirati kako bi se anomalije uklanjale u pravcu koji bi čuvao razne riječi za razne pojmove, a ne bi uklanjao jednu riječ i opterećivao drugu i njezinim značenjem. Drugim riječima, korisno bi bilo propagirati razlikovanje *jezički* i *jezični* na zapadu, *poručiti* i *naručiti* na istoku, a ne uklanjati parove zato što na zapadu s a d a postoji samo *jezični* i na istoku samo *poručiti*. Zrelost, racionalnost i tolerantnost neka se pokaže tako da svatko izabire ono što predstavlja bogatstvo za cjelinu, bez obzira na podrijetlo pojedine riječi. Pri tome će u nekim slučajevima nastajati sinonimi, ali i oni su bogatstvo jezika — omogućuju variranje, nijansiranje, diferenciranje, daju boju.

U »Jeziku« se već više puta pisalo o riječima koje se u praksi ne razlikuju uvijek dovoljno, a osobito je vrijedan suradnik na tome poslu mladi slavist Milan Šipka. Bit će slobodan da čitaoce podsjetim na neke od tih problema: izum: pronalazak (S. Hondl, god. V, str. 55—57), prehrana: ishrana (Lj. Jonke, g. V, 122—124), ukus: okus (M. Šipka, g. VI, 46—49), puk: narod (D. Brozović, g. VII, 97—109), broj: brojka (M. Šipka, g. VII, 140—146), raspolaganje: raspoloženje (M. Šipka, VIII, 58). Takvih priloga ima i u »Našem jeziku« i u raznim drugim časopisima i knjigama, a »Jezik« će im uvijek davati svoj prostor na raspolaganje (ne: »na raspoloženje«).

NAČELA I PRIMJENA LOGIČKE INTERPUNKCIJE

Ljudevit Jonke

1. Kad se u posljednje vrijeme kod nas govorilo i pisalo o načelima na kojima je zasnovan novi »Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika« (1960), najviše je kritika upućeno na tzv. slobodnu ili logičku interpunkciju koju taj Pravopis uvodi. Mnogi su prosvjetni radnici, učitelji, nastavnici i profesori, u Zagrebu, Osijeku, Splitu i u drugim mjestima, isticali kako im je novom interpunkcijom znatno otežan rad u jezičnoj nastavi osnovnih i srednjih škola. Prigovori su se uglavnom odnosili na neodređenost i tešku shvatljivost slobodne interpunkcije za učenika koji se tek uvodi u pismenost i koji tek upoznaje jezične osobine i zakonitosti. Pri tom se ujedno napominjalo kako je prijašnja gramatička interpunkcija bila određena, jasna i lako shvatljiva na svim školskim stupnjevima. Rečeno je nadalje da i pri razmatranju građe prostih, nezavisno-složenih i zavisno-složenih rečenica gramatička interpunkcija u znatnoj mjeri pomaže uočavati složenost svih vrsta rečenice te služi kao značajno orijentaciono sredstvo, kao neki putokaz.

Moram priznati da u tim prigovorima, koliko se odnose na osnovne i srednje škole, ima mnogo istine. To je uostalom konstatirala i Pravopisna